

SETSWANA

Lentswe la gago. Morafe wa ga lona. Maatla a gago.

MOTSELETSELE WA BUKANA YA PUSO YA SELEGEAE

Boikarabelo le Bookamedi mo Bommasepaleng

ACCOUNTABILITY AND OVERSIGHT IN MUNICIPALITIES

Bukana eno e naya tshedimosetso ka puso ya selegae mo Aforika Borwa.

Bommasepala ba bothlokwa thata ebile ba naya ditirelo tse di re letlelelang go tshela matshelo a a nang le seriti le boitekanelo.

Makhanselara otlhe, batlhankedi ba mmasepala le maloko a dikomiti tsa dikgaolo ba na le maikarabelo a go tlhomamisa gore go na le **boikarabelo, bookamedi** le **tlhomamisetso** mo mmasepaleng wa bone. Re na le tshwanelo ya go itse gore mmasepala o dira sentle le gore o kgona go naya ditirelo.

Fa o sa dumalane le tiro ya puso ya selegae kgotsa o gana go dira sengwe, go na le dipotso tse pedi tse o tshwanetseng go di botsa:

1. Ke molao ofe o o nayang puso dithata tsa go tsaya kgato?
2. A puso e dirile tumalanong (e ikobetse) le molao mongwe?

Molaotheo wa Aforika Borwa ke molao o o kwa godimo mo lefatsheng leno, mme molao ope o o sa dirisiweng tumalanong le one ga o na mosola. Puso yotlhe, gammogo le puso ya selegae, e tshwanetse go dira tumalanong le Molaotheo ono le melao e dumeletsweng ke yone.

Boikarabelo, bookamedi le tlhomamisetso ke eng?

Boikarabelo bo raya gore ba ba leng mo ofising ya morafe ba tshwanetse go ikemisetša go naya mabaka a se ba se tlhophang le se ba se dirang, le go sikara ditlamorago tsa tsone.

Bookamedi ke tiro ya go baya leitlho go dira sentle le ditiro go tlhomamisa gore ba fitlhelela mekgele ya bone le melawana. Boikarabelo bo ikaegile ka bookamedi go tlhomamisa gore ba ba nang le maikarabelo ba arabela ditshwetso le ditiro tsa bone.

Tlhomamisetso ke thulaganyo ya go naya tlhomamiso le tshepo ya gore tshedimosetso kgotsa tiragatso e a ikanyega e bile e na le mosola. Gantsi e dirwa ka ditiro tse di tshwanang le ditlhatlhobo le ditshekatsheko. Boikaelelo jwa tlhomamisetso ke go tiisetša gore bommasepala ba dira ba sa fitlhe sepe e bile ba na le boikarabelo.

Bookamedi bo dirisa tlhomamisetso go tlhalosa go baya leitlho, mme tlhomamisetso e tshegetsā boikarabelo ka go naya bosupi jwa gore ditiro tse di begilweng kgotsa dipoelo di boammaaruri.

Gore puso ya selegae le baeteledipele ba yone ba sikarisiwe boikarabelo, go tsaya ditshwetso le go tsaya dikgato go tshwanetse ga nna:

- **Go sa fitlhe sepe:** O tshwanetse go itse gore ditshwetso di jang, di dirilwe ke bomang, kae, leng, le gore ka ntlha yang.
- **Go tsaya karolo:** Ditiro tsa go dira ditshwetso di tshwanetse go akaretša merafe le di-CSO.
- **Go ikobela taolo ya molao:** Ditlamorago tsa ditshwetso tse di sa siamang kgotsa go sa dirise maatla a morafe sentle go ka diragadiwa fela fa melao e kgona go dirisiwa mo go mongwe le mongwe.

Kafa boikarabelo le bookamedi di berekang ka teng mo teng ga bommasepala

Mo teng ga bommasepala, go na le ditsela tse dintsi tse di tshwanetseng go nna le seabe mo bookameding le mo go sikareng maikarabelo. Di akaretsa tse di latelang:

- **Yuniti ya Tshekatsheko ya mo teng ga Setheo** e tshwanetse go dira ditlhatlhobo tse di ikemetseng le tse di sa tseyeng letlhakore tsa ditiro tsa mmasepala tsa matlole a ditšhelete le tsa go dira tiro go tlhomamisa botswerere, bokgoni le go dira tumalabong le molao le melawana. E thusa go lemoga dikotsi, e akantsha gore go dirwe diphetogo le go tlhomamisa gore a go na le dikgato tsa go baakanya.
- **Komiti ya Tlhatlhobo** ke setheo se se ikemetseng se se nayang dikgakololo se se okamelang dithulaganyo tsa mmasepala tsa dipego ka tsa ditšhelete, ditaolo tsa ka mo teng, ditiro tsa taolo ya dikotsi, le taolo ya tiragatso.
- **Komiti ya Mmasepala ya Diakhaonto tsa Morafe (Municipal Public Accounts Committee [MPAC])** e botlhokwa thata mo mmasepaleng mme e tlhomamisa gore madi a morafe a dirisiwa sentle. E dira gore babereki ba masepala le makhanselara ba ikarabele malebana le go laola madi le go dira ditirelo. Maikarabelo a yone a magolo a akaretsa go sekaseka dipego tsa ditlhatlhobo le tsa matlotlo a ditšhelete, go sala morago go diragadiwa ga dikakantsho tsa Motlhatlhobimogolo (Auditor-General), go sekaseka ditiragalo tsa ditiriso tsa madi tse di sa letlelelwang, tse di sa tshwaneng, tse di senang mosola le tse di senyang, le go neela khansele dipegelo tsa bookamedi.

Dikomiti tsa 79 kgotsa Dikomiti tsa ka Metlha di naya bookamedi mabapi le go diragadiwa ga melawana ya khansele kgotsa di batlisisa dikgang. Ba begela khansele. Dikomiti tsa Karolo 80 kgotsa tsa Photefolio di gakolola bokhuduthamaga le go okamela mafapha a a rileng mo teng ga mmasepala, a a tshwanang le dikago le ditsela le ditirelo tsa morafe.

>> Bona karolo ya 4.5 ya kaelo ya COMPACT go bona tshedimosetso e nngwe gape ka dikomiti tsa photefolio le tsa bookamedi.

Thulaganyo ya tshekatsheko ya mo teng le MPAC di botlhokwa thata, mme gantsi go na le maiteko a go di koafatsa mo teng ga bommasepala. Merafe, mekgatlho ya merafe le dikomiti tsa dikgotla di tshwanetse go nna di beile leitlho mo dithulaganyong tse le mo tirong ya tsone go netefatsa gore mmasepala o sikara boikarabelo!

Bookamedi le boikarabelo jwa puso ya naga le ya porofense

Mafapha a diporofense le a naga le makgotla a peomolao a na le seabe sa bothokwa mo go tokafatseng bookamedi le boikarabelo jwa puso ya selegae. **Mo godimo ga dithulaganyo tsa mo teng ga bommasepala, makgotla a ka kwantle ano a na le maatla a go baya leitlho le go batlisisa puso ya selegae, le go thusa go e sikarisa boikarabelo.** Bogolo jang fa bommasepala ba sa neye karabo, ditheo tseno di ka nna tsa kopiwa gore di thuse, mme dipegelo tsa bone e ka nna metswedi e e bothokwa ya tshedimosetso le ditsela tsa puelelo le go buisana.

MAFAPHA A POROFENSE

- **Di-COGTA tsa Porofense (di dira kafa tlase ga di-MEC tsa porofense):** Tlhokomela le go tshegetsa bommasepala, go netefatsa gore ba diragatsa ditlamego tsa semolao. Di-MEC di ka batlisisa go sa dire ka tshwanelo, tsietso, kgotsa bonweenwee, go baya leitlho ditsamaiso tsa Integrated Development Plan (IDP), le go romela dipegelo tsa ngwaga le ngwaga tsa tiragatso kwa makgotleng a peomolao a diporofense, go supa bommasepala ba ba sa dirang sentle le go akantsha dikgato tsa go baakanya.
- **Ditheo tsa Porofense tsa Taolomatlotlo (di dira kafa tlase ga di-MEC tsa porofense):** Di tlhokomela go dirisiwa sentle ga madi a mmasepala, di naya tshegetso ya setegeniki (ka sekai, go baakanya bajete, go dira tumalanong le MFMA), le go dirisana mmogo le Lefapha la Matlotlo la Bosetšhaba mabapi le dithuso tsa madi, go begela di-COGTA ya porofense ka ga mathata a a rileng mo go ka nnang ga dirisiwa dithuso tsa Section 139.

MAFAPHA A NAGA

- **COGTA ya Naga (e kafa tlase ga Tonakgolo ya COGTA):** E okamela puso ya bommasepala, e tlhoka dipego tsa tiragatso le go diragatsa dithulaganyo tsa pholisi ya naga. Tona ya COGTA e begela Palamente le bo-MEC ba diporofense ngwaga le ngwaga kafa puso ya selegae e dirang ka teng le dikgato tse di tserweng go baakanya dilo tse Auditor-General a tshwenyegileng ka tsone. E rulaganya ditharabololo tsa porofense, e sekaseka bokgoni jwa mmasepala le go naya ditirelo ga yone, mme e naya kgakololo mabapi le tshegetso ya naga kgotsa diphetogo tsa molao.
- **National Treasury (e kafa tlase ga Minister of Finance):** E laola bookamedi jwa tsa madi jwa mmasepala, e amogela dipego tsa kgwedi le kgwedi tsa bajete le Dipego tsa Ngwaga le Ngwaga tsa Ditšhelete (Annual Financial Statements). E diragatsa gore go dirwe tumalanong le melao ya tsa madi, e tseleganya mo dikgannyeng tsa mathata a tsa madi, e bile e boloka Database ya Restricted Suppliers le Rejisetara ya Tender Defaulters.

MAKGOTLA A PEOMOLAO

- Makgotla a Peomolao a Porofense (a a nang le di-MPL¹):** A sekaseka dipego tsa COGTA tsa porofense, a tshwara diphuthego tsa dingongorego tsa morafe, a dira dipatlisiso, le go dumelela kgotsa o gana ditsereganyo tsa Section 139 go rarabolola mathata a go naya ditirelo tsa masepala le mathata a puso.
- Khasele ya Naga ya Diporofense (National Council of Provinces [NCOP]):** E emela dikgatlhego tsa diporofense, e sekaseka molao wa puso ya selegae, e baya leitlho tiragatso ya mmasepala ka dipegelo tsa MEC, e dira diketelo tsa go baya leitlho, le go tsamaisa dingangisano. E amogela kgotsa e gana ditsereganyo tsa Section 139 go rarabolola merero ya go naya ditirelo tsa masepala le ya puso. **Komiti e e Kgethegileng ya Puso e e Kopanetsweng le Merero ya Setso** e remeletse mo bookameding jwa naga jwa puso ya porofense le ya selegae.
- National Assembly (e e nang le bo-MP ba le²):** E fetisa melao ya puso ya selegae mme e okamela COGTA ya bosetšhaba le Treasury. **Komiti ya Photefolio ya Puso ya Tirisano le Merero ya Setso** e baya leitlho kafa mmasepala, dipholisi le dibajete di dirang ka teng, go netefatsa gore go na le tsamaiso e e bontshang maikarabelo a matlole a setšhaba le go naya ditirelo ka tsela e e nang le mosola.

1 MPL = Member of Provincial Legislature

2 MP= Member of Parliament

Ditheo Tsa Kgaolo 9

Ditheo tsa Kgaolo 9 ke makgotla a botlhokwa a gape a dirang gore bommasepala ba ikarabele ka ditsela tse di farologaneng. Makgotla a a ikemetseng ka nosi ano, a a tlhomilweng malebana le Kgaolo 9 ya Molaotheo, a neilwe tiro ya go tshegetsa puso ya rona ya temokerasi e e theilweng mo molaotheong mme ga a kafa tlase ga lefapha lepe la puso, lekoko lepe la dipolotiki kgotsa mo ditlhopheng tse dingwe tse di nang le dikgatlhego. Ditheo tsa Kgaolo 9 tse di botlhokwa thata mo bookameding jwa puso ya selegae di tlhalosiwa ka botlalo fa tlase.

AUDITOR-GENERAL (AG)

Boikaelelo jwa AG ke go dira tshekatsheko e e ikemetseng ka nosi ya gore a puso e dirisa madi a yone go ya ka melao. AG o batliwa gore a tlhatlhobe ditiriso tsa madi le kafa diofisi tsa puso di dirisang madi ka teng, gammogo le bommasepala. Pego ya AG e sekaseka gore:

- A mmasepala o dirile tumalanong le molao fa o ne o laola ditšhelete le mananeo. Seno se bidiwa **go dira tumalanong**.
- Dipegelo tsa ditšhelete tsa mmasepala di bontsha sentle seemo sa gagwe sa madi le gore o dirisitse madi a gagwe jang. Seno se bidiwa **go dira sentle**.

MOSIRELETSI WA MORAFE (PUBLIC PROTECTOR [PP])

Ofisi ya Mosireletsi wa Setšhaba e batlisisa dingongorego kgatthanong le mafapha a puso kgotsa maofisara, go akaretsa le bommasepala. Seno se akaretsa tsamaiso e e sa siamang, boitshwaro jo bo sa siamang jwa maofisara kgotsa batho ba ba dirang ditiro tsa puso, go sa dirise maatla sentle, bonweenwee, go sa dirise didirisiwa tsa puso sentle, le go humisa maofisara ka tsela e e seng kafa molaong kgotsa e e sa tshwanelang.

Lekoko lepe fela la morafe le ka isa ngongorego ya lone kwa go Mosireletsi wa Morafe. Le fa go ntse jalo, pele ga o dira jalo, go akantshiwa gore o ise ngongorego pele kwa ofising ya sebui le/kgotsa MEC ya puso ya selegae kgotsa lekoko la sepolotiki la khansela.

KHOMISHENE YA AFORIKA BORWA YA DITSHWANELO TSA BATHO (SOUTH AFRICAN HUMAN RIGHTS COMMISSION [SAHRC])

Fa mmasepala a sa neye ditirelo tse di botlhokwa, ngongorego e ka romelwa ka inthanete kgotsa kwa go nngwe ya diofisi tsa porofense tsa SAHRC. SAHRC e kgona:

- Go naya kgakololo ya semolao.
- Go sekaseka dingongorego.
- Go dirisa dikgotlatshekelo, gammogo le Dikgotlatshekelo tsa Tekatekanyo ya Batho, go batla tharabololo.

INDEPENDENT ELECTORAL COMMISSION (IEC) YA AFORIKA BORWA

IEC ke setheo se se tsamaisang ditlhopho mo maemong otlhe a puso, go akaretsa puso ya selegae.

Ke eng se o ka se dirang fa mmasepala o sa buse sentle?

- 1. Buisana le mafapha a mmasepala.** Kgato ya ntlha ke go dira gore mongwe mo masepaleng a reetse. Ka maswabi, go ka direga gore masepala o tsamaisiwa ka tsela e e sa siamang mo e leng gore ga go na ope wa batho bano yo o tla tsibogang kgotsa yo o ka thusang.
- 2. Go rotloetsa porofense go batlisisa ka mmasepala le go tsaya kgato ka tse di bonweng fa go dirwa dipatlisiso.** MEC ya porofense ya puso ya selegae o na le maatla a go batlisisa bommasepala mabapi le go palelwa ke go naya ditirelo, go sa dirise madi sentle, bonweenwee, kgotsa maitsholo a mangwe a a sa siamang kgotsa go dira dipphoso.
- 3. Bua le makgotla a peomolao a naga le a diporofense.** Makgotla a peomolao a naga gammogo diporofense a amogela dipegelo tsa tona ya naga le MEC ya porofense ka ga seemo sa puso ya selegae le bommasepala ba ba rileng. Bo-MEC ba puso ya selegae ba tshwanetse go begela lekgotla la peomolao la porofense ya bone ngwaga le ngwaga ka ga seemo sa bommasepala botlhe mo porofenseng le go supa bommasepala ba ba sa direng sentle.
- 4. Rulaganya phuthego ya kagiso.** Ka go rulaganya megwanto e e nang le kagiso, merafe e ka tlhagisa dikgang tse di jaaka go sa neelwe ga ditirelo tse di siameng kgotsa bonweenwee, mme seo se ka dira gore mathata ano a elwe tlhoko.
- 5. Dirisa bobegadikgang.** Go ikgolaganya le bobegadikgang jaaka makwalodikgang, ditšhanele tsa dikgang, babegadikgang, kgotsa go dirisa social media go ka dira gore batho ba ele tlhoko dikgang tse di itlhokomolosiwang go thusa go potlakisa dikgato tse di tshwanetseng go tsewa le go bona tharabololo.
- 6. Isa kgang kwa kgotlatshekelong.** Dikgotlatshekelo di na le ditsela tsa go tlhomamisa gore baeteledipele ba bommasepala ba rwala maikarabelo a go sa newe ga ditirelo tse di siameng le go palelwa ga puso. Go ka nna botoka fa kgato eno e dirisiwa e le maiteko a bofelo.

Kgaolo 2 ya buka ya
COMPACT ya *Working
Towards Collaborative
Local Government* e

neela tshedimosetso e nngwe
gape ka ga bookamedi le
boikarabelo.

Co-funded by
the European Union

Website: <https://pari.org.za/compact>

Twitter: @Compact_MyMunic

Facebook: Compact – My Municipality

Imeile: Girish Daya: girishd@pari.org.za

Winnie Manganye: wmanganye@salga.org.za